

مرکز جهانی علوم اسلامی
جمهوری اسلامی ایران - قم - ۱۳۵۸

مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی

نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در قرن اول هجری

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته فقه و معارف اسلامی

نگارش: تاریخ اسلام

نگارش: مصطفی خرمی

استاد راهنما: حجة الاسلام و المسلمین حامد منتظری مقدم

استاد مشاور: حجة الاسلام و المسلمین محسن رنجبر سیوکی

تیر ۱۳۸۶

کتابخانه جامع مرکز جهانی علوم اسلامی
شماره ثبت: ۹۸۹
تاریخ ثبت:

□ مسئولیت مطالب مندرج در این پایان نامه ، به عهده نویسنده می باشد.

□ هرگونه استفاده از این پایان نامه با ذکر منبع ، بلاشکال است و نشر آن

در داخل کشور منوط به اخذ مجوز از مرکز جهانی علوم اسلامی است.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اهداء:

تقدیم به تک سوار جاده انتظار که دیدگان ناقابل ما به شوق دیداراش سوسو می زند! به او که فاتح دل‌ها، جان‌ها و روان‌های خسته منتظران ستم دیده خواهد بود.

به او که عملکرداش، همه مهر است و عشق، برابری است و برادری، ستم سوز است و زندگی

ساز! و رفتاراش الگوی تمام خوبی‌ها و زیبایی‌ها است!

به او که دولت‌اش؛ دولت الفت است و محبت، صداقت است و عدالت، آزادی است

و آزادی، نجات است و رهائی!

به او که کارگزارانش؛ همه جوان مردانی اند، تندیس بندگی، پارسائی، دانش و خردورزی!

و تقدیم به خانواده‌ام، که گرد و غبار خستگی را از چهره‌ام زدودند و آرامش را به من هدیه

کردند.

سپاسگزاری :

سپاس و ستایش پرودگار بی همتا را سزااست که نعمت ارزشمند خرد را به ما بخشید و نیروی اندیشه را در نهاد آن، نهاد! او که با روزی قرار دادن سخن؛ توان گویش، سنجش و گزینش را به ماداد و بدین گونه بر آفریده هایش برتری مان داد.

و با درود بی پایان بر پیام آور رحمت، مهر و پارسائی و خاندان پاک و پاکیزه اش به ویژه نگین حلقه هستی، فاتح دل های خسته منتظران و با تشکر بسیار از مسئولین محترم مرکز جهانی علوم اسلامی، مدرسه عالی فقه و معارف اسلامی به خصوص کارگزاران بخش پژوهش.

و با تقدیر و تشکر فراوان از استاد محترم حجة الاسلام منتظری مقدم که راهنمایی های عالمانه اش، گره گشائی بسیاری از مشکلات و مسائل به هنگام تدوین این رساله بوده و زحمت های زیادی را با بردباری تحمل فرمودند. و با تشکر از استاد محترم حجة الاسلام رنجبر که زحمت مشاوره، در مسیر تدوین بدوش ایشان افتاده بود و با تشکر از همه عزیزان که به گونه هنگام نگارش، یاریم دادند.

«چکیده»

فتوحات اسلامی، بخش مهمی از تاریخ اسلام را تشکیل می دهد؛ که در عصر رسول خدا (ص)، سراسر جزیره العرب فتح شد و پس از رحلت آن حضرت، مسلمانان با تاسی به سیره حضرت مبنی بر تلاش برای گسترش دین اسلام، فتوحات اسلامی را در فراسوی مرزهای جزیره العرب آغاز کردند.

در این میان، رفتارهای فاتحان در سرزمین های مفتوحه، تأثیری زیادی در نفوذ اسلام میان مردم ویا انزجار آنان از اسلام داشت. در رساله حاضر این رفتارها در دو بعد سیاسی و اجتماعی بررسی می شود و روش پژوهش در آن، روش تحقیق در تاریخ (توصیفی، تحلیلی و تاریخی) خواهد بود.

در این پژوهش، فتوح با رویکرد «زمین گستری اسلامی» بررسی می شود که بر همین اساس، در عصر رسول خدا (ص) سراسر جزیره العرب فتح شد. فتوح عصر خلفا که پس از پایان جنگهای رده با فراخوان ابوبکر در دو سوی سرزمین شامات و سرزمین سواد (عراق) آغاز شد بدلیل اتحاد و انسجام همراه با انگیزه های دینی و اقتصادی در وجود فاتحان مسلمان و متقابلاً به علت نفاق و پراکندگی میان رومی ها و ساسانیان، به سرعت زیادی گسترش یافت و سرزمین های بسیاری از امپراطوری روم شرقی و ساسانی بدست مسلمانان افتاد و حکومت ساسانی کاملاً نابود شد. فتوح عصر اموی که بیشتر در دوران معاویه و نیز پس از سال ۷۳ هجری در دروه مروانی ها اتفاق افتاد در دوره ولید بن عبدالملک به اوج خود رسید و مناطقی بسیاری در شرق و غرب به تصرف مسلمانان درآمد.

در ارزیابی رفتارهای سیاسی، اجتماعی فاتحان مسلمان، در «عصر رسول خدا (ص)» می توان گفت: فاتحان مسلمان در این دوره با هدایت رسول اکرم (ص) و با انگیزه دینی پا به میدان فتوح می گذاشتند، لذا رفتار ایشان برابر موازین و معیارهای دینی و وحیانی ابلاغ شده از سوی رسول خدا (ص) بوده و گسترش دین اسلام مهم ترین و تنها آرمان ایشان بوده است. عملکرد ایشان در سرزمین های فتح شده بر اصل دعوت به اسلام استوار بود، و پرداخت جزیه توسط اهل کتاب آزادی دینی و امنیت اجتماعی ایشان را از سوی رسول خدا (ص) و مسلمانان، در پی داشت.

در ارزیابی رفتارها و عملکرد فاتحان مسلمان، در «عصر خلفا» می‌توان دریافت که گرچه فراخوان و بسیج نیروها برای اعزام به عرصه‌های فتوح از سوی خلفا با دو انگیزه دینی و اقتصادی همراه بود اما بدلیل نزدیکی به زمان رسول خدا(ص) و نظارت و ساده زیستی دو زمامدار نخست و نیز دستورها و فرمانهای ایشان با تاکید بر رعایت مقررات اسلامی و معیارهای دینی؛ فاتحان مسلمان عملکرد و رفتار مثبت داشته و از کشتار، تخریب و غارت خودداری می‌کردند، پرداخت جزیه و خراج، امنیت مالی و جانی مردم سرزمین‌های گشوده شده را در پی داشت. گرچه در مجموع چه در دوران پیامبر اکرم(ص) و چه در دوران خلفا، در جریان فتوحات تخلفاتی نیز از سوی فاتحان صورت گرفته، که از سوی رسول خدا(ص) و خلفا مورد سرزنش و توبیخ قرار گرفته اند.

در ارزیابی رفتارهای فاتحان مسلمان، در «عصر امویان» می‌توان گفت: چون دست یابی بقدرت از سوی امویان، دگرگونی اساسی در نظام حاکمیت اسلامی را در پی داشت ناگزیر فتوحات و رفتارهای فاتحان مسلمان نیز از آن متأثر شد. به ویژه تبدیل خلافت اسلامی به پادشاهی موروثی تغییرات بسیاری را در انگیزه‌ها، دستورها و فرمانهای خلیفگان اموی و کارگزاران ایشان و نیز فرماندهان و سربازان ایجاد کرد، که همین مسأله، رفتارها و عملکرد فاتحان در سرزمین‌های گشوده شده را، متفاوت از گذشته نمایاند، لذا دست یابی به اموال، ثروت‌ها و غنایم نقش مهمی در فتوحات این دوره ایفا کرد. گرچه در این دوره، نیز افرادی با انگیزه‌ای جهاد و گسترش دین اسلام، در جریان فتوحات حضور داشتند.

واژگان کلیدی: فتح، غزوه، جهاد، صلح، فاتحان، فتوحات، رفتارهای سیاسی، رفتارهای اجتماعی.

فهرست مطالب

۱	مقدمه:
۱	۱- بیان مسأله:
۱	۲- سوال‌های پژوهش:
۱	الف- سؤال اصلی:
۱	ب- سوال‌های فرعی:
۲	۳- فرضیه‌های پژوهش:
۲	۴- اهداف پژوهش:
۲	۵- روش پژوهش:
۲	۶- متغیرهای پژوهش:
۲	۷- پیشینه پژوهش:
۴	۸- تعریف مفاهیم پژوهش:
۸	۹- سازماندهی پژوهش:
۸	۱۰- معرفی منابع اصلی پژوهش:
۱۲	فصل ۱- شناسائی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان (در قرن اول هجری)
۱۳	الف- فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم (ص)
۱۳	(۱) فتوحات اسلامی:
۳۰	(۲) فاتحان مسلمان:
۳۵	ب- فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری)
۳۵	(۱) فتوحات اسلامی:
۳۸	الف) فتح شام:

- ب) فتح مصر و مغرب: ۴۷
- ج) فتح عراق: ۵۱
- د) فتح الفتوح (جنگ نهاوند): ۶۳
- ه) فتح ایران و دیگر سرزمین‌های شرقی: ۶۴
- ۲) فاتحان مسلمان: ۷۵
- الف) فاتحان سرزمین شام: ۷۵
- ب) فاتحان سرزمین مصر: ۷۶
- ج) فاتحان عراق و جزیره: ۷۷
- د) فاتحان و فرماندهان، فارس، اهواز، خراسان و غیره: ۷۹
- ه) فاتحان و فرماندهان در فتح مغرب: ۸۲
- ج - فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر اموی (۴۱ تا ۱۰۰ هجری) ۸۳
- ۱) فتوحات اسلامی: ۸۳
- الف) فتوحات در عصر معاویه: ۸۶
- ب) فتوحات پس از دوران معاویه: ۸۷
- ۲) فاتحان مسلمان: ۹۶
- الف) فاتحان عصر معاویه: ۹۶
- ب) فاتحان پس از معاویه: ۹۸
- فصل ۲- نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان (عصر رسول اکرم (ص)) ۱۰۰
- الف - رفتارهای سیاسی: ۱۰۱
- ۱) هجرت به مدینه و تأسیس حکومت: ۱۰۴
- ۲) دستور العمل‌های فتوحات در مرحله آغاز: ۱۱۱
- ۳) انگیزه‌ها در فتوحات: ۱۲۰
- ۴) عوامل پیروزی در فتوحات: ۱۲۱
- ۵) دستور العمل‌های فتوحات در مرحله تثبیت: ۱۲۲
- ۶) سرپیچی از دستور العمل‌ها: ۱۲۸

- ۱۳۳ (۷) انتصاب والیان و کارگزاران:
- ۱۳۳ الف) عاملان زکات:
- ۱۳۴ ب) کاتبان:
- ۱۳۴ ج) والیان:
- ۱۳۵ د) قاضیان:
- ۱۳۶ هـ) سفیران:
- ۱۳۷ و) جانشینان رسول خدا (ص) در مدینه:
- ۱۳۹ ب - رفتارهای اجتماعی:
- ۱۴۰ (۱) دستورالعمل‌ها و رفتارها با بنو مسلمانان:
- ۱۴۴ (۲) دستورالعمل‌ها و رفتارها با اهل کتاب:
- ۱۴۴ الف) یهودیان:
- ۱۴۵ ب) مسیحیان:
- ۱۴۷ ج) زرتشتیان:
- ۱۴۸ (۳) دستورالعمل‌ها و رفتارها با بردگان و موالی:
- ۱۵۰ الف) مستضعفان اصحاب:
- ۱۵۱ ب) موالی و بردگان «اصحاب» در سفر هجرت:
- ۱۵۲ ج) موالی رسول خدا (ص):
- ۱۵۳ د) ملازمان رسول خدا (ص):
- ۱۵۵ فصل ۳ - نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر خلفا (۱ تا ۴۰ هجری):
- ۱۵۶ الف - رفتارهای سیاسی:
- ۱۵۷ (۱) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پیش از فتح:
- ۱۵۷ الف) انگیزه‌ها:
- ۱۶۵ ب) دستورها و فرمان‌ها:
- ۱۷۷ (۲) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پس از فتح:
- ۱۷۸ الف) صلح‌ها:

- ب) صلحنامه‌ها: ۱۸۵
- ج) غنایم: ۱۸۷
- د) جزیه و خراج: ۱۹۰
- ۳) انتصاب والیان و کارگزاران: ۱۹۴
- الف) کارگزاران ابوبکر: ۱۹۴
- ب) کارگزاران عمر: ۱۹۶
- ج) کارگزاران عثمان: ۲۰۰
- د) کارگزاران علی بن ابیطالب (ع): ۲۰۵
- ب - رفتارهای اجتماعی: ۲۱۰
- ۱) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره اصناف و گروه‌ها: ۲۱۰
- الف) روحانیان: ۲۱۰
- ب) دانشمندان: ۲۱۳
- ج) بازرگانان: ۲۱۵
- د) کشاورزان: ۲۱۶
- ۲) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره آداب و رسوم: ۲۲۰
- الف) شعایر دینی: ۲۲۰
- ب) ازدواج: ۲۲۱
- ج) پوشش: ۲۲۱
- د) جشن‌ها: ۲۲۳
- فصل ۴ - نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر امویان (۴۱ تا ۱۰۰ هجری) ۲۲۴
- الف - رفتارهای سیاسی: ۲۲۵
- ۱) رفتارهای سیاسی در اندیشه امویان: ۲۲۶
- الف) سیاست نزد امویان: ۲۲۶
- ب) روند تاریخی حاکمیت اموی: ۲۲۷
- ج) بنیانگذاری پادشاهی اموی: ۲۳۱

- ۲۳۳ (۲) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پیش از فتح:
- ۲۳۴ الف) انگیزه‌ها:
- ۲۳۸ ب) فرمان‌ها:
- ۲۴۸ ج) نقد و بررسی گزارش‌های غلوآمیز:
- ۲۵۰ (۳) دستورالعمل‌ها و رفتارهای پس از فتح:
- ۲۵۱ الف) فرمان‌ها:
- ۲۵۲ ب) صلح‌ها:
- ۲۵۴ ج) بردگان و غنایم:
- ۲۵۸ د) جزیه و خراج:
- ۲۶۲ (۴) انتصاب و ایان و کارگزاران:
- ۲۶۲ الف) و ایان و کارگزاران در فتوحات دوران معاویه:
- ۲۶۷ ب) و ایان و کارگزاران در فتوحات دوران مروانی‌ها:
- ۲۷۱ ب - رفتارهای اجتماعی:
- ۲۷۱ (۱) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره اصناف و گروه‌ها:
- ۲۷۱ الف) روحانیان و کاهنان:
- ۲۷۲ ب) دانشمندان:
- ۲۷۳ ج) بازرگانان:
- ۲۷۴ د) کشاورزان:
- ۲۷۶ ه) صنعت‌گران:
- ۲۷۶ (۲) دستورالعمل‌ها و رفتارها درباره آداب و رسوم؛ (شعائر دینی، ازدواج، و غیره)
- ۲۷۹ نتیجه‌گیری
- ۲۹۰ کتابنامه
- ۲۹۰ الف - منابع عربی:
- ۲۹۳ ب - منابع فارسی:

مقدمه:

۱ - بیان مسأله:

فتوحات بخش مهمی از تاریخ اسلام را بخود اختصاص داده است، پس از تشکیل نخستین دولت اسلامی توسط رسول خدا (ص) در مدینه این شهر به پایگاهی برای گسترش دین اسلام به سراسر جزیره العرب و بعدها به خارج از قلمرو آن تبدیل شد.

پس از رحلت رسول خدا (ص) مسلمانان با تاسی به سیره حضرت (ص) مبنی بر تلاش برای گسترش دین مبین اسلام و با انگیزه جهاد در راه خدا، فتوحات اسلامی را آغاز کردند، این فتوحات در دوسوی شرق و غرب قلمرو اسلام، امتداد یافت و باعث گسترش اسلام میان، جوامع مختلف شد.

در این میان رفتارها و عملکرد فاتحان در سرزمین‌های گشوده شده، تأثیر زیادی در نفوذ اسلام میان مردم و متقابلاً انزجار آنها از اسلام داشته است. بر این اساس در رساله حاضر، رفتار و عملکرد فاتحان مسلمان در فتوحات قرن اول هجری، در دو بعد سیاسی و اجتماعی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۲ - سوال‌های پژوهش:

الف - سؤال اصلی:

رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در قرن اول هجری چگونه ارزیابی می‌شود؟

ب - سوال‌های فرعی:

۱) رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم (ص) چگونه ارزیابی می‌شود؟

۲) رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری) چگونه ارزیابی می‌شود؟

۳) رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان در عصر امویان (۴۱ تا پایان قرن اول هجری) چگونه

ارزیابی می‌شود؟

۳- فرضیه‌های پژوهش:

- الف - فاتحان مسلمان با انگیزه گسترش اسلام و با تکیه بر آموزه‌ها و معیارهای مشخص دینی، فتح قلمروهای دیگر را آغاز کردند.
- ب - در تداوم فتوحات، فاتحان مسلمان در مواردی، رفتارهای مطابق با معیارها و موازین اسلامی داشته و در برخی موارد تخلف کرده‌اند.

۴- اهداف پژوهش:

- الف - ارزیابی رفتارهای فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم (ص) در دو بعد سیاسی و اجتماعی.
- ب - ارزیابی رفتارهای فاتحان مسلمان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری) در دو بعد سیاسی و اجتماعی.
- ج - ارزیابی رفتارهای فاتحان مسلمان در عصر امویان (۴۰ تا پایان قرن اول هجری) در دو بعد سیاسی و اجتماعی.

۵- روش پژوهش:

روش پژوهش در این رساله، کتابخانه و ترکیبی از روش توصیفی تحلیلی است.

۶- متغیرهای پژوهش:

- الف - رفتارهای سیاسی فاتحان مسلمان، (در سده اول هجری)
- ب - رفتارهای اجتماعی فاتحان مسلمان، (در سده اول هجری)

۷- پیشینه پژوهش:

اهمیت فتوحات در تاریخ اسلام و عرب به اندازه‌ای است که هیچ یک از تاریخنگاران و پژوهندگان تاریخ اسلام نتوانسته‌اند، این موضوع را نادیده گیرند، بنابراین هر کدام به گونه‌ای بدان پرداخته‌اند. در میان پژوهش‌های تاریخی گرچه آثار فراوانی درباره فتوحات و جنگهای مسلمانان به نگارش در آمده،

اما پس از جستجو تا حد امکان، تحقیقی بدست نیامد که به طور ویژه رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان را مورد بررسی قرار داده باشد. در همین راستا کتاب‌های زیر مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته است:

- الفتوحات العربیة الکبری؛ نوشته: جون با جوت جلوپ؛ ترجمه و تحقیق: خیری حماد؛ چاپ: قاهره، مصر.

در این کتاب پس از بحث‌های مقدماتی طولانی در مورد عصر جاهلیت، به طور مفصل به فتوحات اسلامی پرداخته است، گرچه به طور ویژه رفتار و عملکرد فاتحان مسلمان در آن مورد بحث قرار نگرفته است.

- الجیش العربی فی عصر الفتوحات؛ نوشته: احسان هندی، چاپ: دمشق

در این کتاب چنانچه از نامش پیداست، تاریخ بوجود آمدن نخستین ارتش عربی اسلامی و چگونگی رشد و بالندگی آن تا روزگار زوال عباسیان را به بحث گرفته است. نکات لازم در مورد این کتاب که نویسنده علاوه بر تاریخ تشکیل سپاه عربی - به گفته نویسنده - به معرفی انواع ابزار آلات نظامی و... حتی طرح‌های نظامی نیز پرداخته است. متأسفانه، ایشان همانند بسیاری از نویسندگان معاصر عرب، تمام افتخارات اسلامی را عربی معرفی نموده و از این نکته بسیار مهم غفلت کرده است که منشاء رشد و بالندگی و جهانگشائی سپاه عرب (به گفته ایشان) نه عصبیت کور قومی و قبیله‌ای - پان عربسیم؟؟ - بلکه روح اخوت اسلامی و نیروی بی کران آیین توحیدی اسلام بوده است!

- الفتوحات الاسلامیة و العلاقات السیاسیة فی آسیا؛ نوشته: محمد نصر مهنبا، چاپ: اسکندریه مصر.

پس از بحث پیرامون بعثت نبوی تا عصر خلفا بطور ویژه به فتوحات اسلامی در شرق مانند، فارس، خراسان و غیره پرداخته و دولت‌های و سلسله‌های اسلامی در شرق در آن معرفی شده است. هم چنین در آن هنگام بیان تاریخ فتوحات به رفتارهای فاتحان نیز توجه شده است.

- الدولة الامویة... دولة الفتوحات؛

گردآورنده: نادیه محمود مصطفی؛ چاپ: قاهره مصر. در واقع کتاب مزبور محصولی یک نشست علمی در

مورد فتوحات عصر بنی امیه است.

- الفتوحات الاسلامیة بعد مضمی فتوحات النبویة؛

نوشته: احمد بن زینی دهلان، چاپ: قاهره مصر.

نویسنده، مفتی مکه مکرمه بوده، و در کتاب خود، به تاریخ فتوح به طور توصیفی و مفصل پرداخته است.

۸- تعریف مفاهیم پژوهش :

الف - فتح:

فتح در لغت عبارتست از: گشودن، باز کردن، پیروز شدن، گشودن شهری و گرفتن آن، گشایش و پیروزی. و در اصطلاح فتح کردن یعنی، پیروزی بر دشمن و تسخیر سرزمین ایشان.^(۱)

فتح یعنی، گشودن، خلاف بستن، فتح سرزمین‌ها به معنای غلبه نمودن، گشودن و تسخیر سرزمین یا شهر است از راه زور و با قهر و غلبه^(۲)

فتح، نقیض اغلاق به معنای گشودن است و نیز بمعنای جوی آب و آب جاری روی زمین، گشودن دارالحرب و به معنای پیروزی است.^(۳)

و فتح به عنوة، به معنای قهر و غلبه و تسلط از راه زور، یعنی، گشودن و تسخیر و غلبه کردن به شهر یا سرزمینی به زور.^(۴)

باتوجه به تعریف‌های مذکور، به نظر می‌رسد که میان دو عنوان جنگ و فتح، «عموم و خصوص من وجه» است، زیرا هر جنگی ممکن است به فتح برسد و نیز محتمل است که به فتح منجر نشود بلکه با شکست روبرو شود، از آنطرف هم هر فتح لزوماً با جنگ حاصل نمی‌گردد، بلکه چه بسا فتحی که با صلح میسر شود؛ البته، از آنجا که میان دو کلمه فتح و غلبه نوع ارتباط مفهومی وجود دارد، در منابع لغوی، بیشتر به فتح به زور (عنوة) توجه شده است.

فاتحان، جمع فاتح به معنای، گشاینده شهرها، گیرنده و تسخیر کننده شهرها، پیروز و ظفر یاب.^(۵)

فاتح، یعنی، گشاینده و پیروز، کسی که چیزی را بگشاید یا کشوری را به جنگ تصرف کند.^(۶)

۱- عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۵۱۱.

۲- لوئیس معلوف، المنجد، ص ۵۶۷.

۳- ابن منظور، لسان العرب، ج ۲، ص ۵۳۷-۵۳۶.

۴- همان، ج ۱۵، ص ۱۱۰.

۵- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۴۶۵.

۶- عمید، حسن، فرهنگ عمید، ص ۱۹۷.

ب - غزوه: غزوه و غزایعنی، جنگ کردن با دشمن دین و به معنای جدال نیز می آید، غزوه یعنی، اراده و قصد جنگیدن با دشمنان و نابودی و کشتن آنان^(۱) اعزام نیرو به سوی دشمن برای جنگ و یا برای ترساندن دشمن آنها در دیار خودش^(۲) «الغزو» در لغت رفتن به سوی دشمن، نبرد با دشمن و یا رسیدن به او را گویند و غزوه به معنای یکبار جنگیدن با دشمن را گویند.^(۳) غزوات در اسلام، جنگهایی را گفته اند که حضرت رسول شخصاً در آنها شرکت داشته است مانند: غزوه های، بدر، احد، خندق، خیبر، تبوک و غیره^(۴)؛ البته، در تاریخ اسلام غازی معادل اصطلاح جهادگر (مجاهد) نیز کاربرد یافته است.

ج - جهاد: جهاد در لغت از ماده جهد به فتح اول به معنای کوشش، تسخیر و رنج است، اما به کسر اول «جهاد» یعنی، بکار بردن نیرو توان در نبرد با دشمن برای حمایت و پشتیبانی از دین خدا.^(۵)

«جهاد و جهد» به فتح اول، به معنای کوشیدن و رنج بردن، تلاش و کوشش در حالتی که در آن مرگ را بر زندگی ترجیح دهند که در حالت اسمی به معنای توانائی و طاقت است^(۶). و نیز به معنای زمین سخت، هموار و بی گیاه را گویند و «جهاد» به کسر اول، یعنی، اراده کردن و قصد کردن برای کارزار با دشمنان خدا،^(۷) و جهاد در اصطلاح شرع عبارتست از: جنگیدن در راه خدا و جنگ با مشرکان و کافران.^(۸) «جهاد» بفتح اول عبارتست از: سرزمین صاف و هموار، چه در آن گیاه بروید یا نه که نزدیک به آن هیچ قریه و خاتّه نباشد. و جهاد به کسر یعنی، نهایت نیرو و توان خود را برای انجام کاری و یا در جنگ بکار بردن.^(۹)

«جهاد» در اصطلاح فقه عبارتست از: جنگ با کفار به منظور نشر و ترویج دین اسلام که از واجبات دینی بوده است، شرایط خاص داشته و از اهمیت ویژه برخوردار بوده است.

۱- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۴۱۱.

۲- لوئیس معلوف، همان، ص ۵۵۰.

۳- ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، ص ۱۲۳.

۴- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۱۴۸۰.

۵- لوئیس معلوف، المنجد، ص ۱۰۵-۱۰۶.

۶- دهخدا، علی اکبر؛ لغت نامه دهخدا؛ حرف (ج)، ص ۱۷۷.

۷- همان، حرف (ج) ص ۱۶۹.

۸- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۱، ص ۱۲۵۷.

۹- ابن منظور، لسان العرب؛ ج ۳، ص ۱۳۵-۱۳۴.

جهاد با اجازه امام، باسه گروه واجب می شود:

(۱) کفار حربی، تا زمان پذیرش اسلام.

(۲) اهل کتاب، تا زمانی که یا مسلمان شوند و یا جزیه بپردازند.

(۳) یاغی ها و خوارج، تا اینکه به اطاعت باز گردند و یا اینکه کشته شوند. (۱)

د- صلح: صلح در لغت، ضد فساد به معنای درستی و سلامتی است. (۲)

صلح در لغت به معنای سلامتی و ضد فساد است و مخالف دشمنی است. (۳) و در اصطلاح، به معنای سازش

کردن، آشتی کردن و رفع کدورت و دشمنی و نیز به پیمانی گفته می شود که بر اثر آن دعوی را حل و فصل کند و به

معنای پیمان بستن در هنگام تسلیم شدن نیز آمده است. و در اصطلاح فقه به واگذاری ملکی، مالی و یا حقی از

طرف کسی به شخص دیگر را صلح گویند و یا دعوائی را حل و فصل کنند. (۴)

۵- سریه: حرکت مخفی و شبانه به سوی دشمن است که برای ترساندن آنها و یا به منظور حمله پیشگیرانه

انجام می شود. (۵)

و- رفتارهای سیاسی و اجتماعی: رفتار عبارتست از: رفتن، روش، شیوه حرکت، و طرز عمل و کارکرد. (۶) رفتار

شامل عملکرد قابل مشاهده و بررسی است، رفتار از عوامل اتفاقی، امکانات علمی، مسایل جاری و بسیاری از

عوامل دیگر متاثر است، برخلاف نگرش ها و آگاهی ها بررسی رفتارها کم و بیش ساده تر است. (۷)

در مجموع می توان رابطه میان ارزش، نگرش و رفتار را به این صورت دانست که ارزش ها یا عقاید بنیادی،

نگرش و یا تمایل به اقدام را بوجود می آورد که در پی آن رفتارها یا اقدامات بروز و ظهور خواهد کرد. به عبارتی،

ارزش ها بر رفتار انسان تأثیر گزار بوده و ضابطه برای ارزیابی عملکرد دیگران هستند. (۸)

۱- مصاحب، غلام حسین؛ دایرة المعارف فارسی، ج ۱، ص ۷۷۷.

۲- ابن منظور، لسان العرب؛ ج ۲، ص ۵۱۷-۵۱۶.

۳- لویس معلوف، المنجد، ص ۴۳۲.

۴- معین، محمد، فرهنگ معین، ج ۲، ص ۲۱۶۰.

۵- ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۴، ص ۳۸۳.

۶- عمید، حسن، فرهنگ عمید، ج ۲، ص ۱۰۴۸.

۷- محسنی، منوچهر، بررسی آگاهی ها، نگرش ها و رفتارهای اجتماعی، ص ۲۷.

۸- همان؛ ص ۲۷.

جی، بی واتسون (G.B. Watson) می گوید: رفتار، پدیده‌های رفتار انسانی است که مستقیماً مشاهده‌پذیر و به گونه قابل اندازه‌گیری باشد، با این تعریف حالت‌های درونی و درون ذهنی از حوزه رفتار طرد شده‌اند. اما بر اساس یک تعریف دیگر، کنش‌های درون ذهنی نیز جزء رفتاراند.^(۱) رفتارهای سیاسی به محدودترین معنای آن، ارجاع دارد به عملکرد رأی دهندگان، به عبارت دیگر می‌توان گفت: رفتار سیاسی رویکردی است که حکومت را به صورت فرایندی از کنش‌ها و واکنش‌ها مطرح می‌کند.^(۲)

رفتار اجتماعی شکلی از رفتار گروهی است که در موقعیت‌های تعریف نشده و عاطفی نمایان می‌شود و گسترش می‌یابد، نشانه آن فرایندی از کنش و واکنش است، که در آن انگیزه‌ها و خلیقیات برانگیخته شده و به سوی اندیشه و عمل رانده می‌شوند.

دانشمندان علوم سیاسی در مورد «رفتار سیاسی» اشاره به آن قسمت از رفتار گروهی دارند که متمایز و برکنار از دیگر رفتارها باشد مانند: آشوب اجتماعی، طغیان‌ها و جنبش‌های انقلابی.^(۳) گذشته از تعریف‌های علمی مذکور، باید اذعان داشت که در این رساله، به طور مشخص، منظور از «رفتارهای سیاسی و رفتارهای اجتماعی» این چنین است:

۱) رفتارهای سیاسی: عبارتست از: هرگونه کنش‌ها و واکنش‌های که در ارتباط با حکومت و قدرت باشد مانند خود عملکرد «فتح» که ذاتاً یک رفتار سیاسی است، چون در پی براندازی نظام سیاسی و حکومت‌های سرزمین‌های دیگر براه افتاده است. هم چنین جنگ‌ها و صلح‌ها، رفتارهای سیاسی به شمار می‌آیند. بنابراین، فاتحان هرگونه رفتاری چه هنگام فرماندهی، در بدنه فتوح و یا در جریان فتح (چه پیش از فتح یا پس از آن) در قلمرو گشوده شده داشته باشند را می‌شود «رفتار سیاسی» نامید؛ مانند: ۱- دستورها و فرمان‌های فتح که باید به آنها عمل شود ۲- نحوه اداره قلمرو مفتوحه.

۲) رفتارهای اجتماعی: اساساً هر موضوعی که به سمت گروه‌ها، طبقه‌ها، اصناف و لایه‌های مختلف جامعه، و نیز به سمت مذاهب و آیین‌ها و آداب و رسوم گروه‌های مختلف جامعه جهت‌گیری داشته باشد موضوع اجتماعی خواهد بود. در این میان فاتحان پس از فتح یک سرزمین و تعیین تکلیف با نظام سیاسی و حکومتی آن، هرگونه

۱- گولد و کولب؛ فرهنگ علوم اجتماعی، ص ۴۴۴-۴۴۱.

۲- همان، ص ۴۴۳.

۳- همان؛ ص ۴۴۴.

رفتاری که با اصناف مختلف آن سرزمین، داشته باشد، «رفتارهای اجتماعی» آنان را شکل میدهد.

۹- سازماندهی پژوهش:

این تحقیق مشتمل است به یک مقدمه و چهار فصل:

فصل اول: به شناسائی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان اختصاص یافته که به سه بخش تقسیم می شود:

۱- شناسائی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر رسول اکرم (ص)

۲- شناسائی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر خلفا (۱۱ تا ۴۰ هجری)

۳- شناسائی فتوحات اسلامی و فاتحان مسلمان در عصر امویان (۴۱ تا پایان قرن اول هجری)

که در هر بخشی فتوحات اسلامی شناسائی شده و فاتحان آن دوره به اختصار معرفی شده اند.

فصل دوم: این فصل تحت عنوان (نقد و بررسی رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان مسلمان در عصر

رسول اکرم (ص) مطرح گردیده و در دو بخش: رفتارهای سیاسی و رفتارهای اجتماعی، عملکرد و رفتار فاتحان

در عصر رسول اکرم (ص) مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته است.

فصل سوم: در این فصل، رفتارهای فاتحان مسلمان در دو بخش سیاسی و اجتماعی در دوره خلفا (۱۱ تا ۴۰

هجری) مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل چهارم: در این فصل رفتارهای سیاسی و اجتماعی فاتحان اموی در سرزمین های مفتوحه در سالهای

۴۱ تا پایان قرن اول هجری، مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

۱۰- معرفی منابع اصلی پژوهش:

- المغازی؛ نگارش، محمد بن عمر الواقدی (م ۲۰۷ هجری) واقدی در سال ۱۳۰ هجری در مدینه متولد

شده نقل از شاگرد و کاتب او ابن سعد در «طبقات الکبری» او از آغازین روزهای جوانی با تلاش پی گیر درباره

سیره و جنگهای رسول خدا (ص) پژوهش نموده و حاصل آن زحمت ها را در این کتاب جمع نموده است.^(۱)

کتاب «المغازی» از مهم ترین منابع درباره جنگها و فتوحات زمان رسول خدا (ص) به شمار می رود که در